

15 ANYS DE CÒMIC-VINYETES A LA UNIVERSITAT D'ALACANT:
UNICÒMIC COM A MODEL ACADÈMIC DE DIDÀCTICA I PROMOCIÓ DE
LA LECTURA

Joan Miquel Rovira Collado
Coordinador tècnic d'Unicòmic

José Rovira Collado
Coordinador acadèmic d'Unicòmic i professor de la Universitat d'Alacant

1. QUE 15 AÑOS NO ES NADA...

Podríem aprofitar el tango de Carlos Gardel o també la coneguda cançó de Joan Manuel Serrat dient que, «Ara que fa 15 anys», encetem un repàs de les jornades sobre còmic que se celebren a la Universitat d'Alacant. Aquestes jornades van nàixer al març del 1999 durant el govern dels professors Andrés Pedreño com a Rector, Antonio Ramos com a Vicerector d'Extensió Universitària i Antonio Mula com a secretari de cultura, entre els dies 25, 26 i 27, i van rebre el nom d'*Unicòmic*, amb una primera i genial il·lustració de Sergio Bleda com a imatge promocional:

Fig. 1: Il·lustració de Sergio Bleda per a la primera edició d'*Unicòmic*.

Són, en aquests moments, les jornades que s'han celebrat de manera continuada durant més temps a la nostra Universitat. Existeixen d'altres jornades de major tradició i, possiblement, de major repercussió acadèmica, però les nostres jornades encara no han faltat a una data des de la primera edició. Què fa, però, que una universitat es decidisca a organitzar unes jornades de còmic? Com veurem en l'article, potser ara és més fàcil elaborar un discurs quant a la importància del còmic i la historieta en el món acadèmic, la seua rellevància per a la història, la literatura, la didàctica, etc. Tanmateix, fa 15 anys, sobretot a Espanya, era difícil veure estudis, articles i referències acadèmiques entorn del còmic. *Unicòmic* va nàixer del desig d'uns joves aficionats que volien aprofundir en el còmic i que van trobar a la Universitat d'Alacant (UA) la manera de bolcar les seues inquietuds. Molts dels fundadors d'aqueixes jornades s'han convertit, a hores d'ara, en especialistes del món de la historieta, que ha passat de ser una mera afició a un àmbit d'estudi dins de les seues vides professionals.

La idea va sorgir de la força de dues associacions molt actives a la UA, que es van unir per a proposar unes primeres jornades: d'una banda, *Universitaris Progressistes*, associació dedicada a la representació estudiantil però també a la dinamització social i cultural de la Universitat; i d'una altra, el *Club Star Trek* d'Alacant, entitat pensada principalment al voltant d'aquesta mítica sèrie, però preocupada, en general, per la cultura alternativa, la ciència ficció i les seues maneres d'expressió en la literatura, el cinema i, per descomptat, el còmic. Des del primer any, foren el Vicerectorat d'Extensió Universitària i el Consell d'Alumnes de la UA els que acolliren amb entusiasme la proposta i es convertiren en els grans patrocinadors del projecte, suport que encara perdura.

Més enllà dels models internacionals com la *Comicon* a Califòrnia o les trobades d'Angulema (França) o Lucca (Itàlia), vam partir de l'anàlisi dels diversos esdeveniments relacionats amb el còmic que se celebraven a Espanya, aproximació a partir de la qual poguérem observar l'existència de dos models principals de trobada:

1. El model del *Saló Internacional del Còmic* de Barcelona o *Expocòmic* a Madrid, que consisteix en esdeveniments organitzats

per una empresa professional i fonamentats al voltant d'una fira comercial on tendes i editorials exposen i venen els seus productes i novetats. Malgrat comptar amb actes paral·lels (debats, exposicions, signatures d'autors...), aquests queden supeditats a la fira com a principal esdeveniment.

2. El *Salón del Cómic de Avilés* (Gijón), que es fonamenta sobre jornades organitzades normalment per aficionats (o, almenys, amb una gran implicació d'aquests) en les quals no existeix aqueixa fira comercial i les trobades d'autors i lectors són la norma. Aquest model ha proliferat en els últims anys per tota la geografia estatal (cadascú en el seu àmbit) gràcies a les facilitats donades per molts autors per a comptar amb la seua presència, ja que l'ambient i l'atmosfera que es crea sol ser més atractiva i distesa que la fira purament comercial.

Fou en aquest segon model en el qual ens inspiràrem a l'hora d'organitzar la primera edició d'*Unicòmic*. No obstant això, a poc a poc hem configurat el nostre propi estil de jornades, per la qual cosa hem estat reconeguts com una trobada original i especial dins del panorama de l'Estat Espanyol. Així, se'ns ha elogiat constantment la circumstància que fóra una universitat la que acollira i impulsara la celebració d'unes jornades sobre còmic perquè es creu fermament que això contribueix a dignificar acadèmicament aquesta via d'expressió cultural. D'aquesta manera, s'han configurat unes jornades úniques en què la reflexió i l'estudi del còmic com a element literari, cultural, històric i educatiu, acompanyen la trobada amb diversos autors i les seues experiències.

Com hem esmentat, les jornades han anat creixent i els estudiants que les van propiciar han canviat: ara per ara, són treballadors adults que segueixen gaudint amb les vinyetes i molts d'ells recorren camins vinculats a la gestió cultural, l'ensenyament o la investigació, fet que es nota en la confecció d'aquest model únic en què la reflexió acadèmica n'és part fonamental. Encara que això, no ens enganyem, és tant un desig de molts dels seus components com una necessitat econòmica, ja que no es poden convidar gaires autors. El primer any va nàixer amb uns autors tan joves com els seus organitzadors; de fet, ara mateix és interessant pensar que aqueixa quantitat d'autors, editors i professionals vinculats al món de la

historieta que va acudir-hi aquell primer any, suposà una primera experiència encara sense la presència d'autors estrangers. És difícil d'entendre en l'actualitat com costava tancar unes jornades d'aquest tipus sense internet, sense mòbils i, sobretot, sense l'experiència i el nom que les jornades s'han llaurat amb el pas dels anys. Ja el segon any, però, comptàrem amb la presència d'autors estrangers (Gary Frank i Scott Lobdell), tot i que era difícil trobar una institució patrocinadora que ens permetera telefonar a l'estranger. En aquest sentit, un dels primers i més especials agraïments el devem a l'ajuda (i a l'habitual presència) d'un dels nostres padrins: Jorge Iván Argiz, organitzador del *Salón del Cómic de Avilés*, ha estat sempre un d'aqueixos referents que et dóna tant bones propostes per al programa original com telèfons d'urgència per a les baixes d'última hora, i que ha fet possibles aquestes jornades durant molts anys.

En aquesta adolescència en la qual es troben les nostres jornades de 15 anys, podem veure-hi com han madurat i com han crescut tot ajudant al reconeixement acadèmic de la historieta. Així, per exemple, des d'*Unicòmic* ha nascut el *CLUECA* (*Club de Lectura Universitari de Còmic i Àlbum Il·lustrat*), que cada any va agafant forma a la nostra universitat per a poder mantenir un treball constant i continuat al voltant de la reflexió, l'estudi i la difusió del còmic; d'açò, però, en parlarem més avant.

2. CÒMIC I LITERATURA

El còmic, la unió de text escrit i il·lustració, apropa el lector a infinites situacions que sempre podrem usar amb fins pedagògics. A pesar que ja no es discuteixen aquestes possibilitats, sovint qualsevol còmic ha estat menyspreat o considerat com a *subliteratura* enfocada a un públic infantil i solament útil per als inicis de l'alfabetització. El professor López Tames (1990, 334) ens en diu: «A través del cómic se lleva información a gentes que antes no tuvieron acceso a medio alguno. Quizá continúe la tradición del folletín, pero ahora para niños y semianalfabetos». Encara que aquesta primera citació sembla un poc crítica i reductiva, el mateix autor després lloa les característiques dels ninotaires i reconeix que la historieta pot servir per a qualsevol lector.

Hem de recordar que, dins del còmic actual, hi trobem grans obres que han estat reconegudes i premiades per les seues característiques

literàries, que han saltat dels prestatges dedicats a xiquets per a acompanyar-nos a prestatges d'adults, generalitzant-se el format de *novel·la gràfica* com a obra de qualitat amb una edició curosa i dedicada a un públic madur. Podem citar, per exemple, *Maus Relat d'un supervivent* d'Art Spiegelman, publicada a Nova York entre el 1986 i el 1991, i guanyadora, entre d'altres, del premi Pulitzer del 1992 (es tracta, de fet, de l'única obra no periodística que l'ha guanyat). Aquesta obra és la referència principal de la novel·la gràfica contemporània quant a la via d'històries independents i autobiogràfiques. Si parlem, però, de la novel·la gràfica més comercial i ambientada en el món de la fantasia o de l'entorn superheroic, foren Frank Miller i Alan Moore els grans referents sense oblidar-nos (especialment parlant dels vincles entre literatura i còmic), de Neil Gaiman. En l'àmbit literari, la crítica es va rendir als peus d'aquest últim, com n'és mostra el fet que la seua coneguda sèrie *Sandman* va obtenir, entre d'altres, tres vegades el premi *Eisner* a la millor sèrie regular i quatre al de millor guionista, però, encara més, pel fet que un còmic guanyara per primera vegada un certamen literari com ara el *World Fantasy Award* del 1991 a la millor història curta de ficció per la història «Dream Country: A Midsummer Night's Dream» (*Sandman* núm. 19), la qual cosa va causar la ira d'altres autors que van presentar-hi obres estrictament literàries i va obligar a canviar les bases del premi per a evitar que això tornara a ocórrer.⁹⁴

Per al món de la historieta, podem trobar múltiples definicions com ara «Ilustraciones yuxtapuestas y otras imágenes en secuencia deliberada, con el propósito de transmitir información y obtener una respuesta estética en el lector» (MCCLLOUD: 2005) o «Viñetas que se articulan, pero no necesariamente, en bandas horizontales y después en planchas; en algunos casos la plancha contiene una sola viñeta» (BARBIERI: 1993). Per això, des d'*Unicòmic* preferim parlar d'un art

⁹⁴ La història «Dream Country: A Midsummer Night's Dream» tracta de com Shakespeare prepara una representació de la seua nova obra per a un públic una mica especial; així, la comèdia té lloc en una campinya davant Morfeu, rei del Somni i protagonista de la sèrie a qui Shakespeare ha escrit la comèdia en pagament per un pacte. Aquesta història fou brillantment il·lustrada per Charles Vess.

independent, el nové art, l'*art seqüencial* segons Will Eisner o l'*art invisible* per a Scott McCloud. Acadèmicament, cal aprofitar també el concepte de *narració gràfica* (EISNER: 2000), ja que hi conflueixen text (no imprescindible) i il·lustracions, i s'hi narra una història. Així mateix, tampoc hem d'oblidar, en àmbit espanyol, les anàlisis fetes des del camp de la semiòtica (GASCA & Gubern: 2001).

Una de les primeres conclusions que podem traure de l'experiència de les jornades, sobretot a partir dels últims anys amb la incorporació dels professors José Rovira Collado i Pilar Pomares Puig, pertanyents a l'àrea de didàctica de la llengua i de la literatura del Departament d'Innovació i Formació Didàctica de la Universitat d'Alacant, són les múltiples semblances que el còmic comparteix amb una part de la literatura infantil i, més concretament, amb l'*àlbum il·lustrat*. Cesáreo Martín, representant de l'editorial Kalandraka i participant en les últimes edicions, sempre les defineix com a *cosins*, ja que, encara que el còmic és un art autònom amb múltiples públics i amb temàtiques, formats i personatges dedicats a cada edat, la rellevància de la il·lustració és central en ambdós. És així que, de fet, des del 2010 està en funcionament CLUECA (*Club de Lectura Universitari de Còmic i Àlbum Il·lustrat*) amb la intenció d'afavorir el contacte entre els aficionats al llarg de tot el curs acadèmic i d'oferir altres activitats que no cabrien en l'atapeït programa de les jornades. En aquest sentit, val a dir que, durant els anys 2011 i 2012, el tema tractat en aquest club de lectura han estat les *Lecturas Educativas Interculturales y Solidarias* (LEEIS).

Dins del món del còmic, moltes vegades la major rellevància se l'enduen els il·lustradors o dibuixants i es creen llargues cues per a aconseguir un original, mentre que els grans mestres de l'escriptura solament es limiten a signar exemplars. Aquesta experiència l'hem viscuda en múltiples edicions i també continus debats sobre si la il·lustració és còmic o és tota una altra cosa, per tant, complementant també el debat sobre si el còmic és literatura. El que sí que és obvi és que ambdós són aptes per a l'ensenyament de la llengua i també de la literatura i és així que l'aspecte que més volem destacar en l'explotació didàctica d'ambdós arts són els múltiples avantatges que ofereixen per al desenvolupament de la competència lectora: tant en el còmic com en l'àlbum, text

i il·lustració formen part d'una mateixa obra de narració gràfica, ja que ambdós contenen històries a través de diverses imatges-seqüències.

També n'hi ha, però, de diferències, la principal de les quals és el públic pel fet que l'àlbum està més enfocat a un públic infantil i el còmic té propostes per a qualsevol edat, però això no invalida que tots dos siguin camins idonis per al desenvolupament lector. Els autors, ja siguin guionistes-escriptors o dibuixants-il·lustradors, moltes vegades participen en ambdós gèneres. Si amb l'àlbum, el xiquet comença a relacionar imatges amb paraules i a seguir una història a poc a poc, aqueix procés d'adquisició d'un nou codi podem usar-lo amb els còmics per a l'estudi de qualsevol llengua estrangera. Trobem exemples en moltíssims manuals d'anglès o espanyol com a L2, en els quals moltes unitats són introduïdes per vinyetes que, fins i tot, de vegades arriben a repetir personatges i crear una trama que ens acompanya al llarg de tot el curs. Així, cal destacar-hi propostes molt elaborades com ara l'estupenda *Japonès en vinyetes* de Marc Bernabé (2006), que ens permet accedir a una llengua tan distinta de la nostra a través d'historietes.

Diu també el tòpic que el còmic és un camí segur cap al llibre i és indiscutible que, en la majoria dels casos, el lector de còmics també gaudeix de la literatura. Álvaro Pons (Universitat de València), autor del blog de la *Cárcel de Papel*⁹⁵ i un dels màxims especialistes en còmic al nostre país, sempre ens recorda que en la seua infància es deia «On hui hi ha un còmic, demà hi haurà un llibre». I sí, és cert aquest pas, però hem de canviar la citació i mantenir la lectura del còmic en qualsevol edat. Dins de l'estructura del còmic, podem destacar-hi diversos elements que ajuden a la comprensió del text i al desenvolupament de la trama d'una història:

- Parlem de vector de lectura a organització de les vinyetes en una plana per a poder seguir la direcció de tal lectura. Tradicionalment, molts còmics han seguit la forma occidental d'esquerra a dreta i de dalt a baix, que és la mateixa del text escrit. Així mateix, podem trobar d'altres vectors, com el propi del *manga*, en què es llig de dreta a esquerra i tot el volum s'articula d'aqueixa manera o, fins i

⁹⁵ <http://lacarceldepapel.com>.

tot, d'altres formats que no segueixen un ordre establert sinó que barregen vinyetes amb pàgines completes.

- En parlar del llenguatge icònic, ens referim a tots els elements que enriqueixen la comunicació en els còmics. Basta citar les metàfores visuals, l'ús generalitzat d'onomatopeies o les línies cinètiques per a mostrar elements que facilitaran la comprensió lectora.
- La posició i forma dels globus, més les expressions facials dels personatges, ens poden donar una informació que en el llenguatge escrit és gairebé impossible transmetre. També trobem les didascàlies o cartutxos que complementen la informació de la vinyeta, generalment amb informació contextual. Val a dir que el llenguatge dels globus és principalment oral, ja que ve acompanyat de tot d'elements de llenguatge no verbal per a poder reproduir al màxim situacions reals de comunicació.
- Dins de les historietes, també s'hi pot analitzar el format, les unitats estructurals o narratives (com les d'espai-temps o ritme i muntatge) per a aprofundir en les característiques de l'obra i explotar-ne suficientment les possibilitats didàctiques en nivells diversos.
- Fins i tot, podem arribar a anàlisis més profundes de la comunicació com estudis des de la pragmàtica per a comprovar com es planteja el principi de cooperació de Grice (YUS RAMOS: 1995) o la rellevància en els còmics.

Comptat i debatut, pensem que el còmic s'adapta als temes actuals i és a través d'exemples com aquests amb els quals es pot valorar la qualitat de la narració gràfica i aprofitar-ne les possibilitats per a representar infinites situacions i històries. Aprendre a llegir còmics és també aprendre a llegir. Com ens diu Manuel Vázquez Montalbán (1985) en parlar de *Rambla arriba*, *Rambla abajo*, obra de Carlos Giménez:

Las gentes de mi edad hemos aprendido a leer varias veces, tantas como para comprender que siempre se está aprendiendo a leer, a poco que comprendas la inmensa pluralidad de sistemas de escritura y el código inicialmente secreto que plantean los auténticos creadores. Incluso dentro de una misma tipología de escritura, puede no servir el alfabeto aprendido.

3. ALGUNS CONVIDATS

És difícil destacar una sèrie d'autors entre la gran quantitat dels que han assistit al llarg de 15 anys, però sí que podem dir que hem tingut una gran sort aconseguint que assistiren a les nostres jornades des de joves promeses com el valencià Paco Roca, convertit posteriorment en tot un referent, a alguns dels grans noms en l'àmbit de l'Estat Espanyol o, fins i tot, de fora. Durant uns quants anys, alguns dels primers membres de l'organització es van establir a Londres per motius laborals i des d'allí podien accedir a les novetats i als nous autors abans que ningú. Gràcies als seus contactes, vam aconseguir convidar joves autors que, en aquells moments, no eren tan coneguts a l'Estat, però que després esdevindrien estrelles.

A l'hora d'esmentar alguns dels autors convidats, podríem deixar-nos guiar pels gustos personals, i potser moltes de les persones que han assistit a les nostres jornades o els successius membres de l'organització no hi estarien d'acord, però estem segurs que, si hem d'esmentar-ne un per la seua transcendència internacional, aquest fóra Chris Claremont, assistent a les jornades del 2009 i conegut especialment com a guionista principal dels *X-Men*. Igualment, podem enorgullir-nos d'haver comptat amb la presència de qui és segurament el més gran autor del còmic espanyol i un dels principals en àmbit europeu: Carlos Giménez, el qual ja ens va regalar la seua entranyable presència en la nostra segona edició i que va repetir dos anys després. Així, vam poder conèixer de primera mà detalls sobre les seues obres clàssiques com *España Una, Grande y Libre* (1976), *Los profesionales* (des del 1982) o, per descomptat, *Paracuellos* (1977-2003), còmic autobiogràfic i alhora ple de descripcions de les vivències dels xiquets *acollits* en els Centres d'Auxili Social durant la dictadura franquista.

Considerem que mereix la pena destacar que, des del 2002, ençtem un nou apartat que, des d'aleshores, ha estat pràcticament fix a les nostres jornades, i que és la presència d'autors hispanoamericans, procedents la majoria de l'Argentina, on la historieta és un referent cultural popular i d'on provenen alguns dels autors més significatius del segle XX. Gràcies al Centre d'Estudis Iberoamericans Mario Benedetti de la UA, hem rebut autors de la talla d'Horacio Altuna, Juan Giménez, Carlos

Trillo, Cacho Madrafina, Francisco Solano López, Laura Vázquez, Federico Rübenacker, Eduardo Risso o Enrique Breccia, entre altres. D'entre tots ells, ens agradaria destacar el cas de Francisco Solano López, autor del dibuix de la primera edició d'*El Eternauta*, l'obra més emblemàtica de la historieta argentina, publicada entre el 1957 i el 1959 en la revista *Hora Cero Semanal*. A dia de hui, aquest còmic, que narra una invasió extraterrestre que serveix de metàfora sobre els mecanismes del poder i amb la qual el seu creador, Héctor Germán Oesterheld, *vaticina* la cruenta repressió exercida per la dictadura militar argentina i segueix sorprenent els lectors a la manera d'una autèntica novel·la dibuixada. De fet, el seu guionista Héctor Germán Oesterheld volgué convertir la seqüència historietística en text narratiu, però mai va poder fer-ho. El que sí va fer, però, és tornar sobre el guió original més d'una dècada després perquè Alberto Breccia, pare d'Enrique, en fera una versió que va acollir en principi la revista *Gente*. Ja en els setantes, al mig dels fragors terribles de la confrontació armada que havia derivat de la lluita política, Oesterheld va reprendre les aventures de Juan Salvo i escrigué *El Eternauta 2*, novament amb Solano López, per a la revista *Skorpio*. La publicació d'aquests episodis pràcticament va coincidir amb el segrest i la tràgica desaparició d'Oesterheld a les mans dels repressors de la dictadura en l'any 1977, juntament amb les seues filles. Hem volgut estendre'ns amb aquesta obra perquè suposà, sens dubte, un dels moments de trobada acadèmica més important de les jornades quan Solano López anunciava (transcripció de la conferència), entre d'altres coses, que:

Sobre el filo de mi recuperación, caí en la tentación de aceptar la invitación de una universidad española a participar en unas charlas sobre la historieta argentina y *El Eternauta*, organizadas por el Instituto de Estudios Iberoamericanos Mario Benedetti de esta casa. Uno de los participantes ha tomado a *El Eternauta* como tema de su tesis doctoral en Filología, por lo que dialogué especialmente con él y le proporcione material de apoyo antes de viajar hasta Alicante.

L'estudiós a qui feia referència Solano López és Armando Sogorb Rogell, membre fundador d'*Unicòmic* i promotor de totes les visites

d'autors argentins.⁹⁶ Com a última referència a *El Eternauta*, val a dir que, en l'edició del 2012 de les jornades, vam tenir-hi el privilegi d'estrenar a Alacant el documental del director alacantí Adán Aliaga, *La mujer de 'El Eternauta'*, que narra la història d'Elsa Sánchez, companya d'Oesterheld al llarg de molts anys.

En un altre ordre de coses, cal dir que el *Premi Nacional de Còmic* també ha estat un concepte força unit a les jornades. En l'any 2007, el Ministeri de Cultura va establir aquest premi amb l'objectiu de distingir obres d'alta qualitat d'autors espanyols (en qualsevol de les llengües de l'Estat) d'acord amb el jurat d'especialistes,⁹⁷ i hem d'assenyalar que en *Unicòmic* hem comptat amb la participació de molts d'ells, com ara per a la taula redona del 2010 pensada per a reflexionar sobre la conveniència o no de premiar obres de cada any o fer premis honorífics a la carrera d'autors clàssics i d'altres temes. Encara així, vam considerar que, per mitjà d'aquest premi, el còmic ha donat un pas més en el món de les arts tot ocupant el seu espai en els plans de lectura, factor que pot servir-nos per a definir un cànon artístic, tema sobre el qual tornarem.

En una línia semblant, l'autor de còmic i àlbum il·lustrat Miguel Calatayud, premi nacional de literatura infantil i juvenil i premi nacional d'il·lustració, ens ha acompanyat en diverses edicions, com, per exemple, en l'edició del 2011 per a la presentació de *Kembo*, de l'editorial Kalandraka, dins de les activitats del *CLUECA*. Així mateix, també en l'any 2011 es va proposar un curs en la Universitat d'Estiu Rafael Altamira titulat *Les possibilitats didàctiques del còmic*, amb una taula redona que aspirava a convidar tots els premiats fins al moment i que comptava amb la col·laboració de la Direcció General del Llibre del Ministeri de Cultura. Per desgràcia, aquest curs es va suspendre per falta d'alumnat inscrit.

⁹⁶ La investigació encara està en curs de realització.

⁹⁷ Fins al moment, han estat premiats: Francesc Capdevilla 'Max' per *Hechos, dichos, ocurrencias y andanzas de Bardín el superrealista* (2007); Paco Roca per *Arrugas* (2008); Felipe Hernández Cava i Bartolomé Seguí per *Las serpientes ciegas* (2009); Kim i Antonio Altarriba per *El Arte de Volar* (2010); Santiago Valenzuela per *Plaza Elíptica* (2011); i, fa molt poc, Alfonso Zapico per *Dublinés* (2012).

4. LA PERSPECTIVA ACADÈMICA

4.1 ACTIVITAT D'EXTENSIÓ UNIVERSITÀRIA

En primer lloc, hem de recordar que aquestes jornades tenen un marcat caràcter d'extensió universitària per a connectar els interessos de la societat amb activitats pròpies del món acadèmic. Hem d'agrair, sobretot, als professors Antonio Mula Franco, Ramón F. Llorens i Carles Cortés que, des del seu càrrec de director del Secretariat de Cultura o d'Extensió Universitària, sempre han protegit les activitats proposades. Gràcies a aquesta faena, també hem estat convidats a participar en altres espais com ara al *Salò del Còmic de Barcelona* (2001) o al *III Encuentro con el Cómic* a Àvila (2009) amb el muntatge d'un stand informatiu; així mateix, sempre s'ha participat en les activitats de *KulturCAM*, una trobada de tendències culturals alternatives d'Alacant. Finalment, la creació del *CLUECA*, obert a totes les persones de la UA i de fora, continua aquesta intenció de vincular-se amb la societat.

4.2 POSSIBILITATS DIDÀCTIQUES

La incorporació de professorat universitari a l'organització va propiciar, com ja hem dit, un interès per l'anàlisi pedagògica, de manera que s'han presentat en els últims anys múltiples propostes. Considerem necessari continuar i promoure els estudis especialitzats al voltant de la narració gràfica, no solament per a reconèixer-ne les possibilitats didàctiques sinó també per a realitzar anàlisis literàries i artístiques. Com ens recorden Teresa Colomer i Montserrat Fons (2010, 5) en el recent número especial de la revista *Articles*:

Pel que fa al còmic, fa temps que pressiona per entrar al món acadèmic. Ho ha tingut molt difícil, perquè l'escola ha mirat sempre amb desconfiança una narrativa amb poc text que semblava que només havia de servir per desviar els lectors del veritable esforç de l'aprenentatge de la lectura. La seva presència a les biblioteques de centre continua sent gairebé testimonial i l'ús escolar que se'n fa, sovint es limita, o bé a analitzar algunes nocions bàsiques de les seves convencions, o bé a considerar-lo un recurs didàctic.

En un mateix sentit, Pilar Pomares Puig (2011, 14), psicopedagoga i coordinadora del CLUECA, apunta el següent:

Las posibilidades de utilización del cómic en el aula son inmensas y dependen tanto del interés que los profesores tengan por hacer uso de un lenguaje iconográfico, como de la motivación previa del alumnado. Son muchas las capacidades que podemos desarrollar a través de él como, por ejemplo, la capacidad analítica, la relación entre texto e icono, las características propias de la narrativa visual (códigos y convenciones), y una amplia tolerancia ante las distintas situaciones que nos ofrece el cómic. Elisabeth K. Baur enumera los contenidos que el alumno debe llegar a reconocer a través del cómic, como la estructura determinada, la posibilidad de creación, la relación entre texto, escritor, ilustración, dibujante y la importancia del cómic como producto de mercado.

4.3 INVESTIGACIONS I REFLEXIONS ENTORN DEL CÒMIC

Ja des del segon any (març del 2000), vam tenir la nostra primera conferència amb una clara intenció acadèmica: «Historia y cómic: el contexto de la obra de Carlos Giménez». Introduïda per Emilio Soler, professor de la Universitat d'Alacant, aquesta xarrada ens va servir per a situar-nos en context amb la presència de l'autor mateix, un dels més importants a l'Estat Espanyol.

A partir d'aquell any, es van anar ampliant les xarrades de caire més acadèmic. Així, l'any 2001 es va organitzar «El cómic en la Transición» amb Antonio Fraguas «Forges» i la conferència sobre «El proceso creativo de un cómic» amb Josep Maria Beà, Jesús Merino i Toni Guiral. El 2002 es tornaren a tractar temes semblants per mitjà de la xarrada «Historia y cómic: los cómics de la Transición», en aquesta ocasió amb Francesca Lladó, professora de la Universitat de les Illes Balears, i Joan Navarro, editor de l'antiga Glénat Espanya i ara d'EDT. A més a més, aquell any vam tenir l'ocasió de comptar novament amb la presència de Carlos Giménez, juntament amb els també autors Enrique Ventura i Adolfo Usero, en una taula redona titulada «Los profesionales», en relació a l'obra de Giménez en què es relaten les ventures i desventures d'un grup de ninotaires en els anys seixantes.

Com a nota d'interés per al tema d'aquest dossier, l'any 2003 es va organitzar la primera taula redona sobre «Literatura y cómic», en què participaren autors fonamentals com ara Esteban Maroto, Adolfo Usero

per segona vegada, i l'alacantí Pablo Auladell, els quals van parlar de la seua participació en diverses adaptacions d'obres literàries al còmic. Així mateix, aquell any es va organitzar la presentació de l'obra *Clásicos de Jauja. Historia del cómic valenciano* amb Pedro Porcel. Un any més tard, dedicàrem atenció a la narrativa en el còmic *The Tale of One Bad Rat* amb la companyia de l'autor Bryan Talbot, a qui complementà, com ja hem descrit suara, Solano López. Per a l'any 2006, cal destacar-hi les conferències «Los cómics y el cómic durante la Guerra Civil Española», impartida per Antonio Martín, el qual, juntament amb el ja al·ludit Àlvaro Pons, és un dels padrins de les jornades, i «El cómic: de escombros a Patrimonio Cultural» a càrrec del teòric Luis Gasca. A més a més, recordem la taula redona (hi participaren Enrique J. Corominas, Félix Vega i Sergio Bleda) sobre «Ilustración y cómic», en què es tractà, entre d'altres temes, la relació del còmic amb la literatura i la il·lustració, i que va ser el punt de partida del club de lectura CLUECA.

L'any 2007, el plat fort fou una interessant conferència titulada «*Lost In Translation. Traduciendo a Mister Moore*», que comptà amb la presència de Raúl Sastre, traductor habitual de còmics i, especialment, clar està, d'Alan Moore, tant pel que fa als seus còmics com a les seues novel·les. A l'any següent, es va inaugurar un nou espai que, posteriorment, ha quedat fix fins a l'actualitat titulat *Reflexions sobre el còmic*, en què professors universitaris de tot l'Estat Espanyol, alumnes de doctorat, investigadors independents i diversos estudiosos, han contribuït. Aquell any es va organitzar una altra xarrada sobre Carlos Giménez i la seua crònica de la memòria de la Guerra Civil en l'obra *36-39 Malos tiempos* (2007-2008), per a la qual cosa Antonio Martín, l'editor, va explicar-ne el context i les motivacions.

Fig. 2: Il·lustració de María José Armero Tomás per a l'edició d'Unicòmic de l'any 2007.

Com hem assenyalat en el paràgraf anterior, les reflexions permeten articular un espai de caire acadèmic més ampli i és per això que tot seguit fem repàs de les aportacions que hi tingueren lloc del 2008 mateix en avant. Pel que fa a aquest any de partida, vam gaudir de conferències

com: la «*Novela gràfica* como expresión de la literatura» a càrrec d'Eduardo San José Vázquez (Universidad de Oviedo); «El cómic hispanoamericano y la literatura: dos caminos que se cruzan» d'Armando Sogorb Rogel; «Cultura *underground* en el cómic» per Daniel Simón Pla; «Introducción: cómic y educación» per Ramón F. Llorens (professor de didàctica de la llengua i la literatura de la UA); «Còmics y traducciones en la enseñanza del español como lengua extranjera» per Celia Caballero Díaz (professora de secundària i lectora a Itàlia); «Del álbum ilustrado al cómic» a càrrec de Pilar Pomares Puig (psicopedagoga i professora de la UA); «La figura de la mujer en el cómic» per Joan Miquel Rovira Collado; i «Còmics y literatura en enseñanza primaria» de José Rovira Collado.⁹⁸ Un any després, hi tingueren lloc les següents conferències: «Videojuegos y cómic» de Ramón Orts i Antonio Díez; «*Cuando los mundos chocan: cómic y publicidad*» de Jaume Ros Selva (Departament de Comunicació i Psicologia Social de la UA); «Buenos Aires en *El Eternauta*» d'Armando Sogorb Rogel; «Pedagogia y cómic» de Pilar Pomares Puig (UA); «Mitología y cómic» per José Rovira Collado; i «Ciudad y cómic» per Joan Miquel Rovira Collado. Així mateix, vam comptar amb la participació d'Álvaro Pons (Universitat de Valencia), que impartí la xarrada «Cómic en las nuevas tecnologías», i de la professora Noelia Ibarra Rius (Universitat de València), que realitzà la conferència «Literatura infantil, intercultural y cómic», ambdós convidats habituals que han donat freqüentment suport investigador a les jornades. L'any 2010 es va incorporar a les jornades el professor Eduard Baile (Departament de Filologia Catalana de la UA), que ha estat un dels més actius organitzadors els últims anys tot col·laborant en la coordinació acadèmica des del 2011. En aquest cas, les conferències van ser: «El cómic en internet: blogosfera friki» per Antonio Díez; «Reformulació del tòpic tradicionals del terror: de la Marvel dels 70 a *Swamp Thing* d'Alan Moore» per Eduard Baile (UA); «La inmigración en el cómic contemporáneo» a càrrec de Noelia Ibarra Rius (UV); «Del cómic en el anuncio (y vicever-

⁹⁸ Aquesta última es pot escoltar al Podcast «Historietas Podcast» de Guillermo Velasco en <http://historietas.wordpress.com/2008/04/08/hp022-comics-didacticos-1/>.

sa)» de Jaume Ros Selva (UA); «Cine y cómic» per Javier García-Conde Maestre; «Bruselas 2009: una iniciativa para la difusión cultural del cómic» d'Ana Benítez Ramos (becaria d'investigació de la Universitat de Granada); «Orígenes del cómic. Antecedentes históricos del cómic» per Pilar Pomares Puig (UA); «Desarrollo de la comprensión lectora con cómics: el cómic como libro de texto» per José Rovira Collado; «Gaucos en la historieta argentina» per Joan Miquel Rovira Collado; i «La recuperación del patrimonio cultural de la historieta», conferència principal a càrrec d'Antonio Martín. El 2011, a causa de la quantitat de propostes tant d'Alacant com de tot l'Estat Espanyol, les sessions de reflexions variades entorn al còmic es van ampliar: «L'homosexualitat en els còmics de superherois» per Eduard Baile (UA); «Evolución de la figura del héroe» per Luis F. Güemes; «Historia y cómic: las posibilidades didácticas de Astérix» per Ramón Sánchez Verdú; «Cómics interculturales» per Noelia Ibarra Rius (UV); i les dues xarrades principals a càrrec d'Antonio Martín, que foren «(Apuntes para una historia de los tebeos) Cómic USA, 1900-2000» i «El cómic para niñas, la historieta de género, *Esther* de Pura Campos entre dos frentes», la qual serví com a introducció de l'autora mateix, *medalla d'or 2009 al mèrit en el treball Artístic*. Aquest any també s'instaurà una novetat consistent a dedicar totes les reflexions a un sol autor (Alan Moore en aquest cas), format que va tenir una gran valoració per part dels assistents: «Paseo por la obra de Alan Moore» per Álvaro Pons (UV); «*Swamp Thing* i Alan Moore» per Eduard Baile (UA); «Conferencia sobre *Watchmen*» per J.J. Vargas (autor d'*Alan Moore: la autopsia del héroe*); i «Alan Moore en el cine» per Javier García-Conde. A més a més, aquestes xarrades es van completar amb d'altres activitats com ara presentacions i projeccions: «El superhombre de masas» per Jaume Ros Selva (UA); «*Make Mine Black and Proud*: cuestiones raciales en los cómics Marvel del siglo XX» de Daniel Simón; «Hacia un canon del cómic en español» de José Rovira Collado (UA); i «Presentación del CLUECA 2011-LEEIS: Lecturas Educativas, Interculturales y Solidarias» a càrrec de Pilar Pomares Puig (UA). Aquest últim any 2012, les intervencions de temes variats foren: «La figura del superheroi en alguns textos literaris» per Eduard Baile (UA);

«Aplicaciones web de creación de cómics para el desarrollo creativo de los alumnos de primaria y secundaria» de Ramón Sánchez Verdú; «Cómic y competencias en Educación Primaria» de Noelia Ibarra Rius (UV); «Cómic y competencias en Educación Secundaria» a càrrec de Vicent Garcia (UV); «El cómic como proceso de comunicación colectiva» a càrrec de Jaume Ros Selva (UA); «Jugando con los códigos del cómic-Un viaje por la obra de Marc-Antoine Mathieu» per Lilian Fraysse; «Vertigo *avant la lettre*. Los orígenes no muy secretos de la línea adulta de DC Comics» per Francisco J. Ortiz (autor del blog *Abandonad toda esperanza*,⁹⁹ col·laborador veterà d'*Unicòmic* i recent incorporació com a professor a l'àrea de didàctica de la llengua i la literatura de la UA); «Tradiciones precolombinas en cómic. Recorrido didáctico» per José Rovira Collado; i, finalment, les dues aportacions fonamentals d'Antonio Martín, titulades «Los tebeos de la República» i «Dragon Ball. 20 Años en España». Quant a les xarrades monotemàtiques, Alan Moore tornà a ser el protagonista: «Teoría de la destrucción del espíritu humano en Alan Moore y George Orwell» per Luis F. Güemes; «La ucronía en la novela gráfica de Alan Moore y la crítica social» per Dolores Ruiz; «Dr. Manhattan y la Guerra de las Galaxias. Una revisión de Watchmen en clave contrafactual» de Daniel Gómez Salamanca (Universitat Ramon Llull).

Al marge d'aquestes reflexions al voltant del còmic, cal destacar molts altres aspectes que tingueren lloc en aquestes darreres edicions. Així, el 2009 es va presentar l'obra *Soy mi sueño* del guionista i novel·lista Felipe Hernández Cava i il·lustrada per Pablo Auladell. Un any després, isqué a la llum pública CLUECA (*Club de Lectura Universitari de Còmic i Àlbum Il·lustrat*), es presentà l'obra *Kembo* amb Miguel Calatayud i Carlos Pérez, i, així mateix, el projecte *Miguel Hernández. Proyecto de Còmic-Homenaje en el año del centenario* del dibuixant Guillermo Velasco, a més de celebrar-se la ja citada taula redona sobre el *Premi Nacional de Còmic* amb la presència de Paco Roca, guanyador en l'edició del 2008

⁹⁹ <http://abandonadtodaesperanza.com>.

per l'obra *Arrugas*, i de Felipe Hernández Cava i Bartolomé Seguí, guanyadors en l'edició del 2009 per *Las serpientes ciegas*.

Fig. 3: Il·lustració de David Lafuente per a l'edició d'*Unicòmic* de l'any 2008.

L'any 2011 es va tornar, per segona vegada, a parar atenció als premis nacionals del còmic: Paco Roca repetí assistència i, de més a més, ens acompanyà Antonio Altarriba, premi en el 2010 per *El arte de volar*, obra que compta amb Kim com dibuixant. Aprofitant l'avinentesa, és aleshores quan es decidí atorgar el primer Premi 'Unicòmic' a la divulgació

i difusió del còmic, que va recaure en Antonio Martín i Álvaro Pons, els nostres dos principals padrins. En l'últim any, l'alacantí Pablo Auladell ens comentà l'àlbum il·lustrat *Rasmus y el Vagabundo* d'Astrid Lindgren (Ed. Kalandraka), la seua última obra. Pel que fa a CLUECA, el 2012 se'n van continuar les línies de treball principal de manera que un conjunt d'alumnes de Magisteri de Educació Primària aprofitaren les jornades per a presentar-hi una adaptació pròpia de *The Black Cat* d'Edgar Allan Poe al còmic, amb il·lustracions de Miguel Ávila.

Finalment, de cara al 2013, s'ha preparat un programa que esperem divers i de qualitat acadèmica gràcies a la coordinació acadèmica de José Rovira Collado i Eduard Baile López, a més de la coordinació tècnica de Joan Miquel Rovira Collado i Jaime Albero Gabriel.

4.4 LABOR EDITORIAL

Encara que són unes jornades veteranes, la labor d'investigació i de publicació és molt recent, cosa per la qual encara no comptem amb un ampli corpus que reculla totes les intervencions. No obstant això, des del 2009 ja hem observat interès en molts dels participants a aplegar les conferències per a fer-ne difusió. En tot cas, sí que tenim diverses publicacions que han sorgit de treballs presentats en aquestes jornades o que s'hi vinculen. Així, per exemple, en l'any 2011 apareix l'especial dedicat al còmic en *Primeras noticias. Revista de Literatura*, 258-259, coordinat per la professora Noelia Ibarra (2011), amb els articles: «El mito vampírico, del cómic a la LIJ» d'Eduard Baile; «A vueltas con las posibilidades didácticas del tebeo» de Pilar Pomares Puig; «Canon literario y promoción lectora desde los cómics» de José Rovira Collado; i «La explotación institucional del cómic en la educación literaria e intercultural contemporánea» a càrrec de la coordinadora mateixa, que també és autora, en col·laboració amb Josep Ballester (BALLESTER / IBARRA: 2009), de «Còmic e interculturalidad: ¿Prácticas de lectura periféricas o nuevos espacios de la educación literaria?». Els ja esmentats Eduard Baile i José Rovira Collado també han participat en diversos congressos i seminaris externs a les jornades tot demostrant el creixent interès acadèmic pel còmic (n'apuntem alguns resultats en l'apartat bibliogràfic «Algunes publicacions de membres d'*Unicòmic*»). D'idees fallides, cal parlar d'un

intent de col·laboració amb el projecte d'homenatge a Miguel Hernández en l'any 2010 al costat de Guillermo Velasco, en el qual es volgué realitzar un assessorament literari i didàctic; la publicació, però, no va eixir avant per motius econòmics. Finalment, val a dir que *Unicòmic* ha servit en l'assessorament de varietat de treballs d'investigació espanyols i internacionals, com ara Barra Silva (2011), Ruiz Martinichi (2011) i José Addabbo (2012).

5. CLUECA I CÀNON ESCOLAR D'UNICÒMIC

La historieta, si se hace bien, puede ser el libro educativo del futuro.
(Héctor G. Oesterheld, «Los héroes olvidados», *El Monitor de la Educación*, 24)

Igual que en la *Literatura Infantil i Juvenil* (LIJ), la definició d'un cànon artístic en el món del còmic és una tasca complicada, però imprescindible per a afavorir la promoció lectora mitjançant les vinyetes. Partint de l'experiència de la LIJ, des d'*Unicòmic* s'han creat diversos projectes per a treballar el concepte del cànon artístic i escolar. En primer lloc, el ja citat *CLUECA*, en què es relaciona el còmic i l'àlbum il·lustrat i que ens permet seguir en contacte durant tot l'any, convidar més especialistes i relacionar tot plegat amb cursos de la nostra universitat, principalment els dependents de la Facultat d'Educació. La dinàmica d'aquest club de lectura ens permet compartir impressions sobre les diverses obres tractades i comentar detingudament cada vinyeta, comptant en algunes ocasions amb els autors.

En les nostres jornades, també hi hem parat especial atenció al *Premi Nacional de Còmic* com a suport per a la instauració d'un cànon, però l'empenta definitiva ha de venir a partir del curs 2012-2013 gràcies al projecte d'investigació *Canon escolar de lectura de còmic*, precedit per algunes temptatives (ROVIRA COLLADO: 2011). Seleccionar un corpus d'obres imprescindibles i descriure les característiques que les configuren com a clàssics en serà l'objectiu fonamental, no només per a la formació del lector literari des de les primeres edats sinó també per a la instrucció de docents i professionals en la promoció lectora, docents que hauran de tenir a l'abast una sèrie de criteris per a la tria d'ítems davant de la

infinitat de propostes que ens ofereix el mercat. Aquesta definició d'un cànon propi permetrà reforçar la identitat del còmic i la narració gràfica com a art independent i amb uns valors determinats, a més de defensar l'àmbit de crítiques que en rebutgen la validesa o la importància. Així, hauria de ser un cànon literari i artístic, ja que cal recordar que en el novè art conflueixen text escrit i il·lustració. Hi hauríem d'incloure també el concepte de cànon escolar (MENDOZA FILLOLA: 2002) perquè l'aplicació didàctica del gènere ha de ser un dels objectius principals de qualsevol docent interessat en el món del còmic.

En els precedents establits des de la LIJ, podem citar-hi la proposta de cànon de l'Equipo Peonza (TEJERINA: 2004) titulat *Cien libros para un siglo* (2004), en què es realitza una història literària a través de cent títols (dividits per dècades) per a descriure l'evolució literària del segle XX. No és estrany que, dins d'aquesta àmplia selecció, hi trobem diversos clàssics de la vinyeta com ara *Little Nemo in Slumberland* (1909) de Winsor McCay, *Prince Valiant* (1937) de Harold Foster, *Terry and the Pirates* (1941) de Milton Caniff i *Johnny Hazard* (1944) de Frank Robbins, grans noms que, des dels EUA, constitueixen els inicis de l'àmbit. També s'hi inclou *Tintin et le Temple du Soleil* (1949) d'Hergé, *Le Petit Nicolas* (1961) de René Goscinny, un dels autors d'Astèrix, i *Una ballata del mare salato* (1967) d'Hugo Pratt, tots tres símbols del còmic europeu. Dins del món del còmic, podem destacar-hi en àmbit internacional la reflexió sobre el cànon que va proposar *The Comics Journal* (núm. 210) amb «20th-century comics canon» (febrer de 1999), en què, per mitjà de huit llistes, es va establir la selecció de les cent obres principals del còmic nord-americà. A l'Estat Espanyol, Ignacio Vidal Folch i Ramón de España van publicar *El canon de los cómics* (1996), per bé que considerem que la perspectiva d'*Unicòmic* és distinta. En aquest sentit, pensem que no hem de confondre el concepte de cànon artístic amb el cànon dins de la línia argumental de cada història, ja que aquest és un altre terme que s'usa habitualment en el món dels còmics per a diferenciar les diverses etapes d'un personatge o d'una sèrie pel fet que la llarga vida de moltes ens du a revisions i a noves versions de les històries

dels personatges, les quals, de vegades, s'allunyen del cànon o model clàssic.

El projecte està encara en un primer estadi i creiem que ens ocuparà moltes hores de les *reflexions* de pròximes edicions. En aquesta línia, l'objectiu és presentar un llistat d'obres enfocades als diferents nivells educatius, amb l'anàlisi didàctica i artística que servisca per a reconèixer les múltiples possibilitats didàctiques del còmic.

6. JORNADES PARAL·LELES

Moltes vegades se'ns ha preguntat per la relació de les nostres jornades sobre el fenomen molt més massiu del manga o la cultura *otaku*. Cal recordar que, en les nostres primeres jornades en l'any 1999, s'hi va dur a terme una primera taula redona titulada «El fenómeno manga en España», amb autors de línia japonesa com David Ramírez o Lola Palacios, i editors com Lázaro Muñoz o Dani Barbero, i on es va començar a tractar aquest fenomen que, en l'actualitat, és un referent cultural dels joves. Gràcies a crear un espai de reflexió al voltant del còmic japonès a Alacant, extern a la nostra organització però, tot i això, amb molts nexes en comú, va nàixer posteriorment una associació de les més actives i dinàmiques de la ciutat com és a hores d'ara *Alicante Otaku*, la qual, des del 2010 ha treballat en les nostres jornades ocupant-se de les conferències i projeccions manga i *anime*. A més a més, aquesta associació ens ha demostrat que Alacant estava preparada per a un gran esdeveniment comercial mitjançant l'organització del *Salón del Manga de Alicante (Feria de MangAnime, Videojuegos, Cómic i Rol)* des del 2011, amb gran èxit de públic i crítica i en el qual, lògicament, col·laborem des del seu inici.

7. UNICÒMIC DAVANT LA CRISI

La programació de les jornades del 2013 està quasi tancada, davant d'una situació de crisi i retallades en què la imaginació i la participació de molts docents de la UA serà imprescindible per a reeixir. Considerem, però, que l'experiència aconseguida és un valor que hem de mantenir i creiem que amb els últims projectes citats podem oferir noves perspectives d'anàlisi, a més de procurar sempre oferir un cartell d'autors consagrats i nous noms del còmic nacional i internacional.

A banda del CLUECA i el projecte d'investigació sobre el cànon, s'està preparant també el curs *Còmic com a element didàctic I. Aplicacions en Internet per a la creació de historietes*, amb la intenció d'apropar el còmic a les escoles. Una altra assignatura pendent és la publicació de les actes de cada edició d'*Unicòmic* o, com a mínim, d'una selecció dels treballs més rellevants, per a poder aprofitar totes les aportacions que hem citat al llarg del treball. Monogràfics sobre autors centrals com Frank Miller o Neil Gaiman, especials sobre el còmic a França i Itàlia i aprofitar els nous suports de lectura i Internet per a compartir i crear còmics, són solament algunes de les idees que estan damunt de la taula amb la intenció de, si més no, oferir quinze edicions més d'*Unicòmic* com a jornades reivindicatives de l'estudi acadèmic del còmic en peu d'igualtat amb la literatura.

BIBLIOGRAFIA

- AUTORS DIVERSOS (1999): «20th-century comics canon», *The Comics Journal*, 210 (febrer).
- BALLESTER, Josep & Noelia IBARRA RIUS (2009): «Còmic e interculturalidad: ¿prácticas de lectura periféricas o nuevos espacios de la educación literaria?», en RÖSSING, T. & E. MARTOS, *Prácticas de Lectura y Escritura*, Rio Grande do Sul, Universidad Passo Fundo, p.164-202.
- BARBIERI, Daniele (1993): *Los lenguajes del cómic*, Barcelona, Ed. Paidós.
- BARRA SILVA, Ángela Paz (2011): '*Condorito*' como modelo de promoción lectora en la escuela chilena, tesi de mestria en Educació Primària. Treball codirigit pels professors Antonio Mula (UA) i Tilma Cornejo (Universidad del Bio-Bio, Xile).
- BERNABÉ, Marc (2006): *Japonès en vinyetes 1. Curs bàsic de japonès a través del manga*, Barcelona, Norma.
- COLOMER, Teresa & Montserrat FONS (2010): «Introducció» a *Narratives Gràfiques, Monografia Articles*, 52, Barcelona, Graó.
- EISNER, Will (2000): *La narración gráfica*, Barcelona, Norma.
- GASCA, LUIS & Román Gubern (2001): *El discurso del comic*, Madrid, Cátedra.

- GRUPCÒMIC (2007): *De còmics: bibliografia selectiva*, Barcelona, Generalitat de Catalunya.
- IBARRA RIUS, Noelia (coord.) (2011): *Primeras Noticias. Revista de Literatura. Especial Còmic*, 258-259, Barcelona, Centro de Comunicación y Pedagogía.
- JOSÈ ADDABBO, Antonella (2012): *Le difficoltà traduttive nel fumetto: Mafalda*, tesi 'laurea specialistica' en llengua espanyola. Treball dirigit per la professora Pilar Soria Millan a la Università 'La Sapienza' di Roma.
- LÓPEZ TAMES, Ramón (1990): *Introducción a la literatura infantil*, Murcia, EDITUM.
- MCCLLOUD, Scott (2005): *Entender el cómic*. Bilbao, Astiberri.
- MENDOZA FILLOLA, Antonio (2002): «La renovación del canon escolar, la integración de la LIJ en la formación literaria». Consultable en: <<http://bib.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/91316152989597943532279/index.htm>> [data de consulta: 10 d'octubre de 2012].
- POMARES PUIG, Pilar (2011): «A vueltas con las posibilidades didácticas del tebeo», en IBARRA RIUS, Noelia, (coord.), *Primeras Noticias Revista de Literatura. Especial Comic*, 258-259, Barcelona, Centro de Comunicación y Pedagogía, p.13-18.
- RUIZ MARTINICHI, Dolores (2011): *La ucronía en la novela gráfica de Alan Moore*, TFM Màster d'Estudis Literaris. Treball dirigit per José Antonio Álvarez Amorós a la Universitat d'Alacant.
- TEJERINA, Isabel (2004): «El canon literario y la literatura infantil y juvenil. Los cien libros del siglo XX». Consultable en: <<http://bib.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/68060953006027051800080/index.htm>> [data de consulta: 10 d'octubre de 2012].
- VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel (1985): «Dibujar la memoria, dibujar el deseo». Consultable en: <<http://www.carlogimenez.com/obra/rambla.htm>> [data de consulta: 10 d'octubre de 2012].
- VIDAL FOLCH, Ignacio & Ramón ESPAÑA (1996): *El canon de los cómics*, Barcelona, Glénat.

YUS RAMOS, Francisco (1995): «La significación social de las máximas de Grice: El caso del cómic alternativo inglés», *Revista Canaria de Estudios Ingleses*, 30-31, p. 109-128

ALGUNES PUBLICACIONS DE MEMBRES D'UNICÒMIC

BAILE LÓPEZ, Eduard (2012a): «Se mueve como un guepardo y brilla como una estrella: Omaha, the Cat Dancer o cómo integrar el sexo explícito como recurso narrativo y de desarrollo psicológico en un cómic», *Tebeosfera*, 9 [= «Dossier: La mujer como objeto erótico en la historieta»]. Consultable en: <http://www.tebeosfera.com/documentos/textos/se_mueve_como_un_guepardo_y_brilla_como_una_estrella_omaha_the_cat_dancer.html> [data de consulta: 10 d'octubre de 2012].

— (2012b): «Fonaments catalans en la construcció de la historieta clàssica a l'Estat espanyol», *Zeitschrift für Katalanistik / Revista d'Estudis Catalans*, 25 [= «Dossier: Els còmics a les terres catalanes / Barcelona com a capital del còmic hispà»], p. 3-29.

— (2012c): «Una mostra de la traducció de còmics al català: el cas de *Maus*. Relat d'un supervivent», *Zeitschrift für Katalanistik / Revista d'Estudis Catalans*, 25 [= «Dossier: Els còmics a les terres catalanes / Barcelona com a capital del còmic hispà»], p. 105-128.

ROVIRA COLLADO, José (2011): «Historietas que acogen: de la inmigración a las adopciones internacionales», en COLOMER, Teresa, *La Literatura que acull: infància, immigració i lectura*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, sense pàgina [edició digital en DVD].

— (2012): «Mitos prehispánicos en viñetas. Una aproximación desde la didáctica de la literatura», en *Homenaje a José María Arguedas*, Alacant, Universitat d'Alacant, en premsa.